

6. Бесараб В. Гендерний аспект державної служби / В. Бесараб. // Вісник державної служби. – 2005. – № 4.
7. Говорова Н. Гендерные аспекты занятости: новые тенденции, старые проблемы / Н. Говорова // Проблемы теории и практики управления. – 2004. – № 6.
8. Кормич Л. І. Правовий статус жінок в Україні: гендерний вимір // Актуальні проблеми політики / Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2005. – Вип. 24. – С. 3-24.

*Наумкіна С. М., Жаровцева Т. Г.,
ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО СУЧАСНОГО ВИМІРУ ДЕМОКРАТІЇ

В статье анализируются современные измерения понятий «демократия» и «демократический процесс» в их историческом и социально-политическом ракурсе.

In the article the modern measuring of concepts «democracy» and «democratic process» are analyzed in their historical and socio-political foreshortening.

Поняття “демократія” історично: з розвитком суспільства воно змінюється та модифікується. Полісна демократія античності, комунальна демократія європейського середньовіччя, представницька демократія Нового часу настільки істотно відрізняються одна від іншої, що їх надзвичайно важко охопити одним поняттям. Однак, в сучасному суспільстві, яке динамічно розвивається, демократія зазнає вельми суттєвих змін. Інколи говорять про вичерпання демократії, висловлюються сумніви щодо її здатності до виживання.

Гіпотетично можна припустити, що демократія не вічна, що в суспільстві, яке стрімко розвивається, з часом ствердяться інші типи політичного правління. Всі дебати про кризові процеси в розвитку демократії далеко не випадкові, а мають під собою реальне підґрунтя, викликане практикою здійснення демократичного правління в сучасному суспільстві. Кардинальні зміни в бутті та світогляді людської співтовариства ставлять перед суспільно-політичною думкою завдання поглибленого та адекватного сучасним умовам аналізу теорії та практики демократії.

Визначення теоретичних принципів демократії почалося, як відомо, ще з часів Стародавньої Греції. Перший і найбільш значущий принцип випливає із самої етимології поняття “демократія”, що означає, за визначенням Платона, владу народу, яка нічим зовнішнім не обмежена. Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності і свободи. Люди розглядаються не як абстрактна “маса” із спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як він бажає. Демократична форма правління, згідно з думкою Платона, надавала найбільшу свободу людині-громадянину, ніби повертаючи її у “природний стан”.

Аристотелем був закладений другий принцип демократії – дії людей підпорядковані закону. Це було певним обмеженням природних прав “вільної людини”. Воно спричинило необхідність надання людині перших політичних прав, зокрема, через виборність представницької влади, що стало теж важливим принципом демократії. У Стародавній Греції цей принцип реалізовувався жеребкуванням (несвідомим вибором), з певним зняттям відповідальності за свої дії (для гомогенної більшості персоналізований результат виборів не був значущим). Але, за умов формування спільної волі гетерогенної більшості з її здатністю відповідати за здійснений вибір, постала потреба у вільних таємних виборах, з поступовим залученням до них дедалі ширших прошарків населення.

Наступним принципом демократії (за Н. Макіавеллі), який закладає обмеження свавілля людини, є консенсус (згода) народу. Поняття “народ” у Н. Макіавеллі набуває абстрактного значення: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, а точніше, реагує на Володаря (державу), легітимізуючи його своєю “дружбою” як уособлення тотальності всієї влади.

Абстрагування поняття народ і локалізація влади Володаря внутрішньо спонукають до означення двох наступних принципів демократії (Т. Гоббс, Дж. Локк). Перший – окреслення основних прав людини, які б виокремили її з гомогенної системи “народ”, де людина, по суті, втрачає себе, та гетерогенну систему – суспільство, яка становить сукупність індивідів і яка є продуктом взаємовідносин між індивідами. Другий принцип – розподіл влади Володаря для створення системи контролю за нею. У випадку незгоди з діями влади це дає можливість впливати на неї не лише засобами знищення, усунення, а й діями інших гілок влади, щоб остання не ставала самоціллю, а тільки засобом виконання певних функцій [Див. детал., напр.: 1, 203-224].

Усвідомлення потреби у постійному зв'язку між людиною (суспільством) і Володарем (державою) зумовлює появу ще одного принципу демократії – свободи слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави, а отже – й надання можливості контролю за нею, з відповідною реакцією на її дії.

Останнім, але надзвичайно важливим принципом, який внутрішньо притаманний усій політичній історії людства і, фактично, є основою для забезпечення дії всіх попередніх, є принцип толерантного ставлення до всього, що існує в природі. Він визначає демократію вже не як форму правління, а як спосіб співіснування людей.

Зазначені принципи надали політичній демократії змогу практичного втілення у різних історичних формах: 1) античній (первинна, істинна, пряма, безпосередня), яку здійснювали громадяни грецьких полісів; 2) ліберальній (плюралістична, представницька), яку в Нові часи витворювали національні держави, а з кінця XVIII століття – громадяни конституційної держави, які завдячують походженню різноманітних варіантів останньої – американській і французькій революціям. Упродовж другої половини XIX століття й усього XX сторіччя демократія умістила в собі універсальний і всеохоплюючий зміст, систему поглядів й ідеологію. Її ототожнюють з низкою принципових (ліберальних) цінностей, які істотно впливають на політичну реальність, сприяють змінам у суспільстві і мають всеохоплюючий характер з погляду сучасного розуміння політичної свободи.

Не заглиблюючись у різноманітні теоретичні дискусії, зазначимо, що лише осмислення сукупності характеристик, внутрішньо властивих такому явищу як демократія, дасть змогу глибше розкрити її суть, принципи та цінності, з'ясувати головні напрями модернізації тієї чи іншої політичної системи.

Принципи демократії проявляють себе на чотирьох рівнях: рівні конкретного індивіда (людини); рівні нації (титульної нації на даній території); рівні громадянського суспільства та рівні держави. Ці рівні тісно взаємопов'язані між собою, вони то поглинають, то заперечують один одного, але в сукупності відображають всю глибину поняття демократії: від способу співіснування між людьми до форми державного правління.

На першому рівні, рівні конкретного індивіда, окреслюється можливість людини формувати в собі відчуття внутрішньої необхідності у демократії як формі правління, способі життя і

сприйняття дійсності, а також усвідомлювати себе елементом політичної системи, яку він завжди внутрішньо бажає заперечити, навіть якщо вона є сутнісним виявом його самого.

Визначення сутності другого рівня демократії – рівня нації – залежить від розуміння і актуалізації кожною конкретною нацією таких атрибутивних означень даної категорії, як, по-перше, нація як носій певної культури; по-друге, політична і етнічно титульна нація; по-третє, політична нація, яка складається з багатьох етнічних націй. Способи поєднання цих трьох елементів нівелюють або атомізують індивіда, створюючи певну систему його існування.

Третій рівень, на якому відображає себе демократія, – це рівень громадянського суспільства, позаполітичної сфери буття. Тут найбільш яскраво виявляються і одночасно встановлюються та формалізуються відносини між індивідами, що є основою формування правової держави. На даному рівні демократія переходить від способу співіснування людей у державі до форми правління. Це, в свою чергу, потребує певних умов: внутрішньої автономності людини та зовнішніх, правових гарантій збереження цієї автономності, структуралізованого суспільства, відповідної системи соціальних відносин, зокрема відносин власності, адекватної політичної системи тощо. Поєднання зазначених елементів пом'якшує недоліки демократії на попередніх рівнях.

Держава, як четвертий рівень існування демократії, формалізує основні принципи демократії, перетворюючи їх на закони, і забезпечує умови їх реалізації у конкретних життєвих ситуаціях. Формування самої держави, а точніше, державних інститутів з їх функціональним розподілом влади, також має відповідати історичній логіці та ментальним очікуванням населення.

Отже, на першому та другому рівнях демократії (рівні конкретного індивіда і рівні нації) визначається внутрішня логіка існування демократії, її національні характеристики, її функціональна необхідність для максимальної реалізації особистості. Саме на цих рівнях найбільше виявляє себе суперечність, яку Ф. Ніцше визначив як «дивне протиріччя між внутрішньою сутністю, якій не відповідає ніщо зовнішнє, і зовнішністю, якій не відповідає ніяка внутрішня сутність» [Цит. за: 2, 45]. Ефективне поєднання першого і другого рівнів створює можливість найбільш ефективного розв'язання зазначеного протиріччя, формуючи таку систему відносин людини і влади, яка кожному дає можливість реалізуватися, відображати дійсність через самого себе.

Тому й основним фактором, який визначає особливості національних моделей демократії, є людина, а точніше – перехід «людина – суспільство». У разі збігу теоретичного розуміння концепції демократії, яка реалізується в конкретній державі, з очікуваннями народу (людини, нації) на всіх рівнях спричиняється резонанс, що стимулює національний розвиток. Але якщо хоча б один елемент входить у суперечність із суспільними очікуваннями, навіть якщо він на загальнотеоретичному рівні є вищим, логічнішим, більш обґрунтованим і засвідчив свою ефективність у інших системах демократії, це спричинює дисонанс. Така демократія стає причиною занепаду як зовнішньо нав'язана форма, якій завжди буде протистояти кожний конкретний індивід, спільнота.

Складовою частиною теорії демократії є теорія демократичного процесу. Р. Даль вважає, що досліджувати демократичний процес потрібно в три етапи. По-перше, оскільки демократія – це певний політичний порядок, то доцільно навести тези на користь політичного порядку як такого. По-друге, потрібно надати підтвердження саме демократичного політичного порядку. По-третє, необхідно визначити основні критерії демократичного порядку [Див.: 3, 158].

Існує п'ять стандартних, ідеальних критеріїв, в відповідності до яких можливо оцінювати запропоновані процедури в будь-якій асоціації на предмет їх демократичності. Політичний процес, який повністю задовольняє їм, буде досконалим демократичним процесом, а уряд асоціації – досконалим демократичним урядом. При цьому потрібно пам'ятати, що «...таких в дійсності може ніколи і не бути. Вони є ідеальними уявленнями про людські можливості, з якими потрібно порівнювати дійсні реальні явища. Але навіть якщо ці критерії ніколи не можуть бути повністю задоволені, вони корисні тим, що дозволяють оцінити реальні можливості світу».

П'ять ідеальних критеріїв демократичного процесу, за Р. Далем:

1. Ефективна участь. Протягом всього процесу ухвалення поєднаних рішень громадяни повинні мати адекватні, а також рівні можливості для виразу своїх уподобань відносно кінцевого результату. Вони також повинні мати адекватні і рівні можливості в процесі винесення питання на порядок денного і для виразу причин схвалення одного, а не іншого результату.

2. Рівність голосування на вирішальній стадії. На вирішальній стадії ухвалення колективних рішень кожному громадянину повинна бути забезпечена рівна можливість зробити свій вибір, який

визнавався би рівним по відношенню до вибору будь-якого іншого громадянина. При визначенні результатів на вирішальній стадії ці – і тільки ці – вибори повинні враховуватися.

3. Виважене розуміння. Кожний громадянин повинен мати адекватну та рівну можливість для визначення та обґрунтування (в межах часу, що відводиться на обговорення) такого свого уподобання щодо питання, з якого ухвалюється рішення, яке найкращим чином відповідає інтересам даного громадянина.

4. Контроль за порядком денним. Демос повинен володіти виключними можливостями вирішувати, яким чином проблеми повинні бути внесені в загальний перелік питань, що вирішуються шляхом демократичного процесу.

5. Виправдане включення. Демос повинен охоплювати всіх дорослих членів співтовариства, за виключенням нерезидентів та осіб, чий стан розуму визнано ненормальним [Див.: 4, 123-197].

Підводячи підсумок, Р. Даль відмічає, що «... політичний процес, який відповідає тільки першим двом критеріям, можна розглядати як процедурно демократичний в вузькому розумінні. І навпаки, якщо система відповідає критерію виваженого розуміння, вона може розглядатися як цілком демократична з врахуванням порядку денного і по відношенню до демосу. При досягненні ще більш високого рівня процес, який додатково забезпечує кінцевий контроль за порядком денним відповідного демосу, виявляється цілком демократичним по відношенню до свого демосу. І тільки в випадку, коли демос виявляється настільки включеним, що відповідає п'ятому критерію, ми можемо говорити про процес ухвалення рішень як про цілком демократичний» [5, 195-196].

Дослідження сучасних демократичних практик в світі доводить, що ні одна з них не відповідає п'яти Далівським критеріям демократії. Сам Р. Даль це визнає, а тому пропонує вести в політичну термінологію поняття «поліархія» для визначення сучасних демократій.

Важливо розуміти, що ці ствердження характеризують дійсні, а не просто номінальні права, інститути та процеси. На практиці країн світу можна номінально присвоїти ранг в відповідності до ступеня, в якому кожний з цих інститутів функціонує на практиці.

Інший авторитет сучасної демократичної теорії Х. Лінц в якості невід'ємних інститутів сучасної демократії виділяє наступні:

– юридично гарантоване право формулювати та захищати політичні альтернативи з визначними звідти правами на віль-

ні об'єднання (в тому числі на утворення політичних партій), свободу слова та інші особисті свободи;

- вільна та ненасильницька конкуренція між лідерами з періодичною переоцінкою їх права на керівництво (перш за все, у вигляді вільних і чесних виборів з регулярними інтервалами);

- включення всіх ефективних політичних сил і інститутів в політичний процес;

- створення засад для політичної участі всіх членів політичного процесу, незалежно від їх політичних переконань [Цит. за: 6, 28].

Сьогодні ж ми маємо справу з зовсім іншою демократією, яка поширюється на великі плюралістичні суспільства, що характеризуються складною структурою, постійно змінюваною системою внутрішніх і зовнішніх взаємодій. Це вимагає кардинальної перебудови політичної системи й інститутів влади та управління, а отже – вияву нових сутнісних характеристик і визначень демократії, більшість з яких так чи інакше пов'язує її з конкретними формами та ступенем участі мас в управлінні державою. Саме на цій основі й формується переважна частина сучасних концепцій демократії.

Так, світові саміти Глобального демократичного Фонду та Мадридського клубу, що об'єднують сучасних політологів та політиків-практиків світового масштабу навколо питань демократичного розвитку, звертали увагу на необхідність розглядати демократію як керований процес та звернули увагу на ролі освіти в становленні демократії в державах. Так, екс-президент ПАР Фредерік де Клерк зауважив: «В сучасних умовах світ знаходиться перед викликом: нам необхідно створити структуру і культуру для управління демократією та її адмініструванням. Демократія – це не тільки система розподілу влади, але й створення структур, які унеможливають зловживання, узурпацію цієї влади державою. А це вже прерогатива окремих урядів та держав. Адекватність реагування на ці виклики необхідно відстежувати, починаючи з базових, регіональних рівней місцевого самоврядування» [7].

З ним погоджується Кім Кемпбелл – генеральний секретар Мадридського Клубу: «Демократія – це обмеження влади, а не демократичні вибори. Якщо ми тільки зосередимося на демократичних виборах, то це буде махінацією, яка виправдовуватиме ту чи іншу групу людей, яка виявиться більш успішною під час передвиборчих перегонів» [8].

Основним висновком даних самітів стало те, що успіх демократичних перетворень в нових демократіях пов'язується, перш за все, з становленням демократичних інститутів на місцях як першоджерелом демократії в суспільстві та, по-друге, з необхідністю проведення широкомасштабної освітянської кампанії, яка скеровується на виховання в людини почуття свободи та політичних прав, які з часом призведуть до ефективного громадянського суспільства та стануть в нагоді становленню демократії в державі.

Таким чином, в будь-якому разі, вирішальним критерієм демократії виявляється не побудова політичних інститутів, а те, чи в змозі вона знайти та впровадити адекватні національним традиціям та культурі способи артикуляції та вираження багаточисельних інтересів та вподобань суспільства. А за інституціональною структурою, методами діяльності, системним зв'язкам «демократії», які виростають в різних соціокультурних середовищах, обов'язково будуть різнитися.

На сьогодні поки що не можна з певністю сказати, якою буде демократія в ХХІ ст., чи адаптується ліберальна модель демократії до реалій суспільства, чи зміниться сама парадигма політичного правління. Однак, можна констатувати те, що на сьогодні маємо наявну потребу в українському суспільстві в збалансуванні приватних та публічних начал. Україні потрібна така модель демократії, яка б обмежувала зростання соціальної нерівності та позбавляла суспільство від таких його форм, які визнаються громадянами як несправедливі. Ліберальному принципу приватної ініціативи та підприємництва необхідний противажель – комунітарний принцип загального блага, соціальної справедливості та громадської солідарності.

Суспільство, що поступово, незалежно від наших бажань, стверджується сьогодні в Україні та набуває ознак інноваційного, інформаційного суспільства, потребує й адекватної моделі розвитку, яка дозволить максимально розкрити потенціал колективної креативності.

Події “помаранчевої революції” та особливо квітневі події 2007 року довели наявність в Україні схильності політичних сил до авторитаризму, який немає нічого спільного з демократією як способом життя. Тому напередодні чергових президентських виборів надзвичайно гостро стоїть проблема подальшого розвитку нації в напрямку ствердження демократії.

Підводячи підсумок, зазначимо:

По-перше, демократія як форма політичного правління, що виражає сутність народовладдя, зародилася досить давно й пройшла тривалу еволюцію протягом історії.

По-друге, сьогодні світ стоїть перед вибором подальшої моделі свого розвитку, яка ґрунтується на демократичних засадах. Всі існуючі зараз моделі та концепції демократії виглядають гіпотетичними, не підтвердженими практикою. Простежується криза типових інститутів демократії, перш за все, інституту представництва в усіх демократичних практиках світу.

По-третє, мережеві відносини, які актуалізуються в суспільстві внаслідок глобалізації та поширення комунікацій, призводять до значних змін в теорії демократії, або навіть до зміни парадигми політичного правління.

По-четверте, демократія як форма правління поступається концепту демократії як способу життя, який охоплює не тільки політичну сферу правління, але й широке коло громадських зв'язків, що репрезентують собою розвинуте громадянське суспільство. Кожна країна має свій самобутній спосіб життя, тому й форма демократії в даному суспільстві буде самобутньою, до того ж охоплюючою не тільки сферу політичного управління, а й громадянського суспільства. За умов такої демократії як способу життя можливо буде досягти поєднання приватних та суспільних, громадських інтересів в режимі комунікаційного дискурсу, який відбувається за умов креативності та активності всіх учасників суспільного процесу.

Література:

1. Основи демократії: навчальний посібник / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай-Бі», 2002. – 684 с.
2. Красин Ю. А. Метамарфозы демократии в изменяющемся мире / Ю. А. Красин // Политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 127-138.
3. Даль Р. Демократия и ее критики / Роберт Даль. – М.: РОССПЭН, 2003. – 576 с.
4. Там само.
5. Там само.
6. Музиченко Г. В. Демократичний процес на регіональному рівні: Монографія / Під ред. С. О. Матвєєва. – О.: ОДЕУ, 2007. – 192 с.
7. Белецкий М. Барселонский «вирус демократии» // <http://www.maidan-news.com/index.php?print=34219>
8. Там само.